

■ УДК 37.018.5:061.2(477=19)“1991/2018”

<https://doi.org/10.31516/2410-5325.060.20>

К. О. Данник, аспірант, Київський національний університет культури і мистецтв, м. Київ

katlina17@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5257-8862>

ПРОСВІТНИЦЬКО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІРМЕНСЬКИХ ГРОМАД У КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ (СУЧАСНИЙ ЕТАП)

Здійснено огляд публікацій, що стосуються вірменських недільних шкіл та методики викладання вірменської мови. Описано основні принципи діяльності й особливості виховного процесу вірменської діаспори в Україні на сучасному етапі в культурологічному аспекті. Висвітлено найактивніші вірменські громади в Україні, поряд з якими функціонують недільні школи й гуртки. На основі архівних матеріалів вірменського товариства культурних зв'язків АОКС-Україна виявлено методичні вказівки та заходи щодо підвищення кваліфікації вчителів вірменської мови й історії. Охарактеризовано явище вірменського ансамблю як важливої гілки просвітницько-виховної діяльності. На конкретних прикладах описано діяльність кількох ансамблів, недільних шкіл та громад у секторі виховання вірменської молоді.

Ключові слова: *вірмени, просвітницько-виховний процес, танцювальний ансамбль, недільна школа, діаспора, національно-культурне товариство.*

Е. А. Данник, аспірант, Киевский национальный университет культуры и искусств, г. Киев

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ В КУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ УКРАИНЫ (СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП)

Осуществлен обзор публикаций, касающихся армянских воскресных школ и методики преподавания армянского языка. Описано основные принципы деятельности и особенности воспитательного процесса армянской диаспоры в Украине на современном этапе в культурологическом аспекте. Освещены самые активные армянские общины в Украине, при которых действуют воскресные школы и кружки. На основе архивных материалов армянского общества культурных связей АОКС-Украина выявлено методическое руководство и мероприятия по повышению квалификации учителей армянского языка и истории. Охарактеризовано явление армянского ансамбля как важной ветви просветительско-воспитательной деятельности. На конкретных примерах описана деятельность нескольких ансамблей, воскресных школ и общин в секторе воспитания армянской молодежи.

Ключевые слова: *армяне, просветительско-воспитательный процесс, танцевальный ансамбль, воскресная школа, диаспора, национально-культурное общество.*

K. O. Danyk, postgraduate student, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv

EDUCATIONAL AND AWARENESS-RAISING WORK AMONG ARMENIAN COMMUNITIES IN THE CULTURAL AREA OF UKRAINE (CONTEMPORARY STAGE)

The aim of the article is to highlight the educational and awareness-raising work among Armenian national and cultural communities of Ukraine in the period of independence.

Research Methodology. The survey is based on the field research and interviewing. Analytical scientific methodology was used to comprehend the raw information that has been gathered. Principal unique and regular features inherent to Sunday schools of Armenian diaspora were uncovered by comparing a number of similar phenomena.

Results. Sunday schools are one of the most crucial elements of Armenian cultural life in the modern world. They play a major role in the processes of educational and awareness-raising work. It has been found that there is at least one Sunday school in every city with a considerably numerous Armenian diaspora. The methodology of teachers working in those schools provides not only the techniques for teaching the Armenian language, but also includes programs of the history of Armenia and Armenian Church. It has been concluded that apart from Sunday schools, dancing groups and ensembles are one more typical activity in the educational sector. Considering this fact, a description of the most famous Armenian dancing ensembles of Ukraine is included, as well as a characterization of unique features of modern dancing culture of the diaspora.

Novelty. First, the study suggests a subject field concerning Sunday Armenian schools in different regions of Ukraine. Secondly, the issue of Armenian national ensemble as a consolidating, ethnic and culturally educational life activity of Armenian communities in modern Ukraine has been explored.

The practical significance. The results of the study are an important addition to researching modern cultural activities of national minorities in Ukraine. It is possible to conduct not only educational research, but also other types of activities of national and cultural societies. Thus, this study lays a foundation for characterizing publishing, memorial, educational and cultural activities of Armenian diaspora in Ukraine.

Keywords: *Armenians, educational and awareness-raising process, dance ensemble, Sunday school, diaspora, national and cultural society.*

Постановка проблеми. Діяльність національно-культурних товариств в Україні має безліч різновидів. Одним із найважливіших завдань вірменських громад є виховання свідомої та всесторонньо розвинутої молоді. Зважаючи на це, ключове питання в організації громадської діяльності вірменської діаспори — просвітницько-виховний сектор. Висвітлення й аналіз діяльності вірменських громад у цьому напрямі надзвичайно важливі для поліпшення виховання молодого покоління діаспори.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ґрунтовне дослідження історії вірменської недільної школи належить С. Кочарянові (2011), котрий охарактеризував основні аспекти діяльності вірмен у виховному напрямі. Однак ця розвідка, по-перше, історична, а не культурологічна, по-друге, обмежена Харківщиною. Теоретичне осмислення національної недільної школи в системі додаткової освіти висвітлено в праці А. Асатряна (2013) й має педагогічне спрямування. Прикладна праця, де висвітлено роль вірменської недільної школи в Росії, належить педагогові Є. Арутюнянові. Отже, не вирішено питання характеристики сучасного стану просвітницько-виховного процесу в діяльності національно-культурних вірменських товариств в Україні. Зважаючи на недослідженість означеної теми, основним джерелом розвідки є результати опитувань членів вірменських громад та установчі документи національних товариств. Практично вся ця інформація вводиться до наукового обігу вперше, що є одним із важливих факторів актуальності дослідження.

Мета статті — висвітлити просвітницько-виховний процес вірменської діаспори в сучасній Україні з культурологічного ракурсу. Зважаючи на джерельну базу дослідження, яку становлять результати польових розвідок: інтерв'ю та опитування, висновуємо, що тему зовсім не висвітлено. Натомість недільна школа меншин України є важливим дієвим органом виховання свідомого, толерантного й обізнаного в полікультурному середовищі покоління. Цією розвідкою передбачено заповнити прогалину в дослідженні одного з видів діяльності вірменських громад сучасності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливий елемент збереження національної свідомості — виховання підростаючого покоління, яке потребує виняткової уваги. Ця настанова старанно реалізується вірменськими громадами України. Особливе місце в просвітницько-виховному процесі вірменської діаспори посідає недільна школа. Кожна вірменська громада прагне передусім створити недільну школу з вивченням мови та культури свого народу.

Однією з найперших і найактивніших громад, що реорганізувалися після радянського періоду, була харківська. За ініціативи Харківського товариства вірменської культури в 1989 р. створено недільну школу на базі СШ № 120, яка реорганізована вже в 1994 р. Однак у 2001 р. завдяки Харківській обласній організації «Вірменська національна громада» (ВНГ) та її голові С. Хандамірянові на базі СШ № 110 створено недільну школу. Важливим досягненням у просвітницько-виховній роботі харківської організації ВНГ є програма вивчення вірменської мови, розроблена методистами недільної школи за підтримки громади.

Ця методика має гриф Міністерства освіти і науки України, який дозволяє навчати дітей вірменської мови в недільних школах чи факультетах загальноосвітніх шкіл як другої іноземної мови (Кочарян, 2011, с. 128). М. Авагян, котра у 2003 р. була вчителем вірменської мови й літератури в недільній школі Харкова, у 2010 р. стала директором вірменського культурно-освітнього центру імені Г. О. Алтуняна, створеного за сприяння консульства республіки Вірменія в Харківській і Сумській областях. Зважаючи на значні досягнення центру, його діяльності варто приділити окрему увагу. У центрі навчають вірменської мови та літератури, шахів, викладається історія Вірменії та вірменської церкви, а також проводяться заняття з народного танцю та співу. Варто відзначити, що центр належить до структури системи освіти муніципалітету Харкова й Харківської обласної державної адміністрації.

Розглянемо структуру й зміст одного з п'яти підручників, виданих М. Авагян (2011). Вступ видання містить стислий екскурс у період, коли виник вірменський алфавіт, а саме: початок V ст. н. е. Практична частина складається з 23 базових уроків, кожен з яких розпочинається з докладними фонетичними поясненнями, як вимовити той чи інший звук. Друга частина — історичний нарис вірменської держави та перелік й опис найцікавіших давніх культурних пам'яток Вірменії. Цінним виданням у просвітницькій сфері є й навчально-методичний посібник «Полікультурника» (Ленчовська, Крейдерман і Грінберг, 2010), у якому використані розробки матеріалів А. Асатрян, директора центру вірменської національної культури м. Маріуполь, керівника ансамблю «Урарту». У посібнику викладено 13 уроків, кожен з яких присвячений певному етносу. У розділі про вірмен подано основні відомості про їхню історію та культуру, стислий огляд вірменського епосу й фольклору та пізнавальні ігри з картками, текстами, картинками, кубиками й тестовими завданнями.

Недільна школа функціонує (з 1999 р.) й при Харківській обласній вірменській громаді, станом на кінець 2017 р. налічує 150 дітей. Під час занять дітей навчають вірменської мови, літератури, історії, шахів та національних танців. Крім того, громада бере активну участь у спортивних змаганнях із боротьби, організовуючи турніри серед юніорів 9–14 та 15–19 років (*Харківська обласна вірменська громада. Письмове опитування, 2017*).

Активна громадська позиція вірмен Дніпропетровщини виявляється в просвітницько-виховній діяльності. Недільні школи м. Дніпро засновано на базі загальноосвітніх шкіл: № 2, № 122, № 139, № 75, де заняття відбуваються регулярно. У школі № 72 у зв'язку з тим, що учнів вірменської національності понад 50%, проводяться факультативні

заняття з першого до сьомого класів (Аветисян, Багдасарян і Снопко, 2013, с. 65–66). Також при Дніпровському обласному товаристві вірменської культури імені Г. Лусаворича існує бібліотека, до якої лише з Вірменії надійшло більше 600 книг.

В одеському вірменському культурному центрі імені М. Маштоца (засновника алфавіту) діє недільна школа, де проводиться п'ятирічне навчання вірменської мови для дітей від 6 років. Заклад відзначений дипломом міністерства діаспори Вірменії як «Краща школа діаспори» та багатьма іншими дипломами за конкурси міського й обласного рівнів. Також в Одесі є дитячий садок «Аревік» (що перекладається з вірменської як сонечко), де дітей приймають у дві вікові групи — молодшу та старшу. Садок і недільна школа, а також етнографічний музей, бібліотека й галерея «Вернатун» функціонують в ошатній будівлі культурного центру імені Л. Калустяна. Показово, що фронтон будинку прикрашає книга з давнім вірменським алфавітом (*Одеська вірменська культурна громада. Письмове опитування (рукопис)*, 2017).

У недільній школі при львівському вірменському товаристві «Ахшюр» викладають вірменську мову й літературу, народну та церковну історію, організуються національно-духовні заходи, відзначаються традиційні свята. Заохочення дітей до творчості на Львівщині системне. Так, у 2009 р. товариство «Ахшюр» делегувало вірменських дітей Львова для участі в художній олімпіаді у Вірменії (*Львівська обласна вірменська громада «Ахшюр». Письмове опитування (рукопис)*, 2017). За спогадами першого глави української єпархії вірменської апостольської церкви в незалежній Україні, архієпископа Натана, котрий мешкав у Львові, виставки дитячої творчості в місті проводилися ще в середині 1990 рр. Наразі у Львові, окрім недільної школи, функціонують недільний дитячий садок і танцювальні гуртки. Також просвітницька функція реалізується в організації громадою конференцій (зокрема на честь 650-річчя Вірменського собору (2013 р.) й 400-річчя вірменського книгодрукування у Львові (2016 р.)) та тематичних семінарів. Чернівецька громада «Аревік» опікується дитячим будинком, розміщеним у колишній садибі землевласника М. Вардересевича. Окрім цього, товариство відкрило в Чернівецькій обласній науковій бібліотеці вірменський сектор, до якого регулярно постачає необхідну літературу (Чернівецьке обласне вірменське національно-культурне товариство «Аревік». Письмове опитування (рукопис), 2017). Недільна школа в Запоріжжі має назву «Нарек» (заснована у 2008 р.), де вивчають вірменську мову, літературу, історію, географію та культуру (*Спілка вірмен Запорізької області. Письмове опитування (рукопис)*, 2017).

У Києві найактивніша вірменська недільна школа «Арарат» функціонує на базі СШ № 85, з 2004 р. Спочатку вчителі працювали неофіційно під керівництвом СВУ, однак уже у 2005 р. недільна школа набула офіційного статусу. Станом на початок 2018 р. «Арарат» працює під патронатом Київської вірменської громади та за підтримки вірменської громади Голосіївського району. Навчальними матеріалами цієї недільної школи є підручники, привезені з Вірменії, та ті, які надсилає Міністерство діаспори Вірменії, серед них найчастіше використовують такі: «Буквар» (автор Д. Гюламерян), «Майрені лезу» («Рідна мова»), «Покр Мгерь» («Маленький Мгерь») та ін. Також школа «Арарат» підтримує відносини зі 135 єреванською школою, у межах співпраці з якою у 2012 р. діти з Єревану відвідали Київ, а у 2013 р. вірменські й українські діти – Єреван. Декілька років поспіль, включно з 2018 р., учні недільної школи «Арарат» вивчають вірші Т. Шевченка вірменською мовою та декламують під час їх проведення різних проєктів, зокрема у 2018 р. діти братимуть участь у Міжнародному проєкт-конкурсі «Тарас Шевченко єднає народи», що відбувається щорічно в березні–травні.

Важливим моментом у просвітницько-виховному процесі є щорічні збори вчителів, які влаштовує СВУ в різних містах України. Проаналізуємо типову програму дводенного семінару вчителів мови й культури вірменських недільних шкіл України «Наша школа», який відбувся 19–20 листопада 2005 р. в Сімферополі. Згідно з планом, передбаченим цією програмою, відбулися такі заходи: ознайомлення з пакетом нормативно-правових матеріалів; презентація програми з вірменської мови для 1–4 класів загальноосвітніх закладів з українською мовою навчання; показ фрагментів з відкритих уроків (урок вірменської мови в різновіковій групі першого року навчання та бінарний урок музичної культури); вручення учасникам методичного посібника «Майрені лезу» («Рідна мова»); проведення круглого столу щодо проблем вибору навчальної літератури. Захід супроводжувався численними майстер-класами з теорії білінгвістики, методики дидактичних ігор і практичними заняттями з вірменської мови, автобусними екскурсіями пам'ятними місцями вірменської діаспори Криму, врученням учасникам книг та недільною літургією (*Програма двухднего семинара «Наша школа»...*, 2005, с. 3). У 2017 р. захід відбувся у Львові та супроводжувався методологічними тренінгами (обговоренням новин від Міністерства освіти і науки та ознайомленням зі звітними документами недільних шкіл) та культурною програмою. Для вчителів організовано екскурсію до Вірменського собору та святковий концерт дитячої хореографічної й вокальної творчості. Порівнявши два подібні заходи, що відбулися з різницею у 12 років у різних локаціях, спостерігаємо значні збіги в програмах.

Окрім цього, слід наголосити: попри незначну матеріально-технічну базу, збори вчителів мають важливе значення для виховного процесу, адже вони передбачають не лише лекційні заняття, а й перегляд, аналіз і підбиття підсумків щодо роботи кожної окремої школи.

Національний вірменський ансамбль є сполучною ланкою в культурній діяльності діаспори та важливим сектором виховної діяльності. По-перше, зв'язки всередині колективу спонукають його членів до гуртування поза тренуваннями та проведення разом дозвілльового часу. Таким чином, відвідуючи захід, на якому лунає вірменська музика, найчастіше колективи розпочинають танцювати поза сценою. Важливим досягненням центру імені Алтуняна є діяльність народного ансамблю пісні й танцю «Аракс», що функціонує з 2008 р., керівник — Г. Оганесян. У колективі є три вікові групи: молодша, середня та старша, а загальна кількість учасників становить 70 осіб. Окрім танцю й співу, діти і молодь опановує гру на народних інструментах, а також сучасні та українські народні танці. Після п'яти років навчання учасники ансамблю отримують свідоцтво загальноукраїнського зразка. Про особливий статус ансамблю свідчать його численні нагороди: «Зразковий художній колектив України» (2012 р.), член Міжнародної танцювальної ради при ЮНЕСКО (CID) та Національної хореографічної ради України (2015 р.), «Народний художній колектив України» (2017 р.). Станом на 2017 р. у репертуарі ансамблю більше 30 народних вірменських та сучасних танців й українських і вірменських пісень (*Звіт почесного консульства Вірменії в Харківській та Сумській областях (рукопис)*, 2017, с. 5).

Говорячи про успіх вірменських народних танцювальних ансамблів України, слід згадати ще кілька колективів, які досягли всеукраїнського рівня популярності й нерідко виступають за кордоном. Ідеться про столичні ансамблі вірменського танцю «Айренік» (пер. «батьківщина»), «Відродження». Ансамбль «Айренік» виник на базі молодіжної організації в Києві в 1993 р., а у 2009 р. отримав звання «народного» (*«Юбилей народного ансамбля Украины «Айренік»*», 2013). Нині ансамбль на чолі з Г. Геворкяном бере участь у столичних культурних заходах (наприклад, свято «Вірменія-Україна: двомовна пісня моєї душі»), активно вдосконалюючи свою майстерність. Хореографічний гурт «Відродження» організований у 2015 р., його керівник — Н. Варданян. Молодий колектив нині має відпрацьовану танцювальну програму й бере участь у різноманітних фестивалях, серед яких — «Культура народів Подолу», фестиваль-конференція «Нематеріальна культурна спадщина як сучасний туристичний ресурс», «DANCE. LOVE. SING. LIFE.» тощо.

У контексті висвітлення вірменських народних танцювальних ансамблів слід зазначити, що, по-перше, окрім класичних танців, ансамбль

нерідко практикує компіляцію різних рухів, узятих із цих самих номерів на розсуд керівника. По-друге, існує поняття «візитівка» ансамблю — танець, який певному гурту вдається виконати найкраще. Наприклад, спеціально для постановки танцю «Свободи», керівник сімферопольського ансамблю «Арарат» А. Григорян замовив ковалеві справжні мечі, які використали в ключовому моменті танцювального номеру.

Отже, вірменський ансамбль є значним консолідуючим механізмом, що об'єднує дітей і молодь навколо національної культури й виховує здорове, активне та перспективне покоління. Крім того, виставки, форуми, конференції, а також наукові розвідки, присвячені вірменській культурній спадщині, є не лише інструментом збереження пам'яті народу, а й методом виховання свідомої вірменської нації в діаспорі. Згідно зі спостереженнями Отця Тадеоса, священника Вірменського собору у Львові, вірменська молодь дедалі частіше цурається свого походження, адже мало хто по-справжньому розуміє сенс поняття «вірменство» (Армянский вестник, 2012, с. 39).

Висновки. Просвітницько-виховна діяльність важлива не лише з точки зору інтеграційних процесів вірмен в українське суспільство, а й в аспекті самоідентифікації членів вірменської діаспори, особливо молодого покоління, яке народилося поза батьківщиною. Адже ідентифікація себе, як представника давньої нації, історія якої має стільки здобутків, — вияв гуманістичного патріотизму. Зважаючи на це, національно-культурні товариства вірмен України провадять активну діяльність, що зосереджена на вихованні свідомої, інтелігентної та спортивної молоді, створюючи та підтримуючи недільні школи, гуртки та народні ансамблі. При цьому вірмени намагаються не залишати поза увагою навіть найменші осередки, де компактно проживають члени діаспори.

Список посилань

- Авагян, М. (2011). *Вірменська мова для 1-го класу недільних шкіл та позашкільних закладів освіти з вивченням вірменської мови*. Харків: Золоті сторінки.
- Аветисян, А, Багдасарян, П. і Снопко, Т. (Ред.). (2013). *Вірмени Дніпропетровщини: від витоків до сучасності: (документальні нариси)*. Дніпро: АРТ-ПРЕС.
- Арутюнян, Е. Роль воскресной армянской школы в процессе сохранения этнической идентичности в России. *Наша среда*. Взято из <http://nashasreda.ru/rol-voskresnoj-armyanskoj-shkoly-v-soxranenii-etnicheskoj-identichnosti-v-rossii/>
- Асатрян, А. (2013). Национальная воскресная школа нового поколения в системе дополнительного образования детей. *Муниципальное образование: инновации и эксперимент*, 1, 35–37.

- Інтерв'ю з архієпископом Натаном Ованнісіаном (транскрибований аудіозапис).* (2017, 07 листопада). Архів Громадського об'єднання АОКС-Україна. Ф. 1, Оп. 23., с. 13. Ечміадзін.
- Звіт почесного консульства Вірменії в Харківській та Сумській областях (рукопис).* (2017, 01 листопада). Архів Громадського об'єднання АОКС-Україна. Ф. 1, Оп. 23., с. 25. Харків.
- Кочарян, С. (2011). Національна школа вірменської громади міста Харкова (1914–2010). *Збірник наукових праць*, 40, 126–129. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків.
- Ленчовська, А., Крейдерман, К. і Грінберг, М. *Полікультурика: як організувати виховання міжкультурної толерантності у школі та позашкільній діяльності*. Київ: ТОВ «Майстерня книги».
- Львівська обласна вірменська громада «Ахтур».* Письмове опитування (рукопис). (2017, 01 листопада). Архів Громадського об'єднання АОКС-Україна. Ф. 1, Оп. 23., с. 19. Львів.
- Некоторые аспекты армянской действительности под углом зрения о. Тадеоса.* (2012). *Армянский вестник*, 55, 38–39.
- Одеська вірменська культурна громада.* Письмове опитування (рукопис). (2017, 01 листопада). Архів Громадського об'єднання АОКС-Україна. Ф. 1, Оп. 23., с. 20. Одеса.
- Повестка для очередного правления САУ в г. Кривой Рог (рукопись).* (2017, 26 мая). Ф. 1, Оп. 1., с. 19. Кривой Рог.
- Программа двухдневного семинара «Наша школа» для учителей армянского языка и культуры воскресных армянских школ Украины (рукопись).* Ф. 1, Оп. 1., с. 11. (2005, 19–20 ноября). Симферополь.
- Спілка вірмен Запорізької області. Письмове опитування (рукопис). (2017, 14 листопада). Архів Громадського об'єднання АОКС-Україна. Ф. 1, Оп. 23., с. 18. Запоріжжя.
- Харківська обласна вірменська громада.* Письмове опитування (рукопис). (2017, 18 жовтня). Архів Громадського об'єднання АОКС-Україна. Ф. 1, Оп. 23., с. 22. Харків.
- Чернівецьке обласне вірменське національно-культурне товариство «Аревік».* Письмове опитування (рукопис). (2017, 01 листопада). Архів Громадського об'єднання АОКС-Україна. Ф. 1, Оп. 23., с. 24. Чернівці.
- Юбилей народного ансамбля України «Айренік». (2013). *Київська вірменська громада*. Узято з http://www.kieva0.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=657:2013-05-22-12-46-13.

References

- Avagyan, M. (2011). *Armenian language for 1st grade Sunday schools and out-of-school educational institutions with the study of the Armenian language*. Kharkiv: Golden Pages. [In Ukrainian].

- Avetisyan, A, Baghdasaryan, P. and Snopko, T. (Ed.). (2013). *Armenians of Dnipropetrovsk region: from the origins to the present: (documentary essays)*. Dnipro: ART PRESS. [In Ukrainian].
- Harutyunyan, E. *The role of the Sunday Armenian School in the process of preserving ethnic identity in Russia. Our environment*. Retrieved from <http://nashasreda.ru/rol-voskresnoj-armyanskoj-shkoly-v-soxrane-nii-etnicheskoj-identichnosti-v-rossii/>. [In Russian].
- Asatryan, A. (2013). National Sunday School of the new generation in the system of additional education for children. *Municipal formation: innovation and experiment*, 1, 35-37. [In Russian].
- Interview with Archbishop Nathan Hovhannisyan (transcribed audio recording)*. (Nov. 2017, Nov. 07). Archive of the Association of Armenian Society for Cultural Cooperation-Ukraine. F. 1, op. 23., p. 13. Echmiadzin [In Ukrainian].
- Report of the Honorary Consulate of Armenia in the Kharkiv and Sumy regions (manuscript)*. (November 2017, November 1). Archive of the Association of Armenian Society for Cultural Cooperation-Ukraine. F. 1, op. 23., p. 25. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Kocharyan, S. (2011). National School of Armenian Community of Kharkiv (1914-2010). *Collection of scientific papers*, 40, 126-129. G. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Kharkiv [In Ukrainian].
- Lenchovskaya, A., Kreiderman, K. and Greenberg, M. *Polyculturalism: how to organize the education of intercultural tolerance in school and extracurricular activities*. Kyiv: «Workshop of Books» LLC. [In Ukrainian].
- Lviv regional Armenian community «Achhipur». Written questionnaire (manuscript)*. (November 2017, November 1). Archive of the Association of Armenian Society for Cultural Cooperation-Ukraine. F. 1, op. 23., p. 19. Lviv. [In Ukrainian].
- Some aspects of Armenian reality from the perspective of Fr. Tadeosa. (2012). *Armenian Herald*, 55, 38-39. [In Russian].
- Odesa Armenian Cultural Community. Written questionnaire (manuscript)*. (November 2017, November 1). Archive of the Association of Armenian Society For Cultural Cooperation-Ukraine. F. 1, op. 23., p. 20. Odesa. [In Ukrainian].
- The agenda for the next SAU rule in Krivoy Rog (manuscript)*. (2017, 26 May). F. 1, Op. 1., p. 19. Krivoy Rog. [In Russian].
- The program of the two-day seminar «Our School» for teachers of the Armenian language and culture of Sunday Armenian schools in Ukraine (manuscript)*. F. 1, Op. 1., p. 11. (2005, November 19-20). Simferopol. [In Russian].
- Union of Armenians of Zaporizhzhya region. Written questionnaire (manuscript)*. (2017, November 14). Archive of the Association of Armenian Society For Cultural Cooperation-Ukraine. F. 1, op. 23, p. 18. Zaporizhia. [In Ukrainian].

-
- Kharkiv regional Armenian community. Written questionnaire (manuscript).* (2017, Oct. 18). Archive of the Association of Armenian Society for Cultural Cooperation-Ukraine. F. 1, op. 23, p. 22. Kharkiv. [In Ukrainian].
- Chernivtsi Regional Armenian National-Cultural Association «Arevich». Written questionnaire (manuscript).* (November 2017, November 1). Archive of the Association of Armenian Society for Cultural Cooperation-Ukraine. F. 1, op. 23., p. 24. Chernivtsi. [In Ukrainian].
- Anniversary of the national ensemble of Ukraine «Hayrenik». (2013). Kyivan Armenian community.* Retrieved from http://www.kievao.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=657:2013-05-22-12-46-13. [In Russian].

Надійшла до редколегії 19.03.2018 р.